

Heller Mária - Némédi Dénes - Rényi Ágnes: "Népesedési viták Magyarországon 1960-1986" című tanulmánya nehéz, kockázatos, bátor, gondolatébresztő és sikeres vállalkozás. Örömmel üdvözlendő, hogy szociológiai és politológiai szemmel vállalkoztak egy népesedési vita értékelésére, a benne felmerült gondolatok, javaslatok és magatartások megvilágítására. A népesedés folyamata, elmélete, módszertana önmagában is nehéz stúdium, és várható, hogy a népesedési kérdésekkel foglalkozó társadalmi vita a szociológus és politológus szemével még összetettebb, még bonyolultabb stúdiummá válik. A bonyolultságot több tényező idézi elő, mindenekelőtt természetesen a népesedés elméletében és folyamatában rejlő komplexitás. A demográfiai folyamatok és jelenségek ugyanakkor mikrovilágunk állandó tényezői, tehát mindenki kompetens. Másrészt mivel a demográfiai jelenségek a mikrofolyamatok integrálódásával a mezo- és a makroszférák tartozékai vagy faktorai is, ismét mindenki kompetenssé válik, aki az ország, a nemzet, a nép, az emberiség, a közgazdaság, a társadalom kérdéseinek, a politika vagy a politikák stb. értőjének, művelőjének vagy csak egyszerűen regisztrátorának minősíti magát. Ebből következik, hogy minden népesedési vitában mindenhol, azaz nemcsak Magyarországon, egyszerre jelenik meg az objektív tudományos elem a szubjektív, parciális, logikus és illogikus, racionális és irracionális elemekkel.

Végtelenül izgalmas tehát valamely társadalomban kialakuló népesedési vitával foglalkozni, a megszervezett közvélemény texturáját felbontani, kibogozni a szálakat, megmutatni a verbálisan megjelenő szövegekben elrejtett vagy elbujtatott igazi tartalmat, regisztrálni a vita, a viták gondolati vezérfonalát, ennek metamorfozisait, felfedni a tudatosan vagy informálisan kialakuló vitafrontokat, lényegest és lényegtelenet elkülöníteni, azaz tulajdonképpen nagyon finom, nagyon árnyalt és ugyanakkor bonyolult rajzot készíteni nemzedékünkről a népesedési kérdés polarizált fényében. Szerzők kivételes érzékét és intellektualitását dicséri, hogy a leírt várakozásoknak megfeleltek, sőt a keret sem hiányzik a képről: politikai, szellemi, gazdasági miliőnkbe ágyazták az elemzést.

A kockázat és a bátorság abban rejlik, hogy meg kell találni azt a módszert, szemléletmódot, alapállást, amellyel a vitázók véleménye és az egész vita merituma adekváтан megragadható. Ez nem könnyű és a tanulmányban sem sikerült mindig. Nem is képzelhető el azonban, hogy az ilyen vita minden megnyilvánulását valaki, vagy valakik sine ira et studio kezeljék. Feltételezhető emellett, hogy a tanulmánykészítőknek is voltak és vannak népesedési nézeteik, akarva akaratlanul tehát vitapartnerek is. Ha azonban következetes akarok maradni, akkor én sem vagyok kivétel.

Ezt az elég kényelmetlen állapotot vállalva és szem előtt tartva, teszem megjegyzéseimet, amelyek olykor a hangsúly vagy a szemléletmód tekintetében különböznek a szerzők megállapításaitól.

1. Mindenképpen hangsúlyozandónak tartom, hogy a népesedési vita, viták egy konkrét, manifeszt mennyiségi és minőségi demográfiai folyamat változása során, arra válaszképpen alakultak ki. Az már szemléletmód kérdése, esetleg egy tudományos diszciplína függvénye, hogy ezt a változást miképpen értékeljük, miképpen magyarázzuk, mit várunk tőle és hogyan kívánjuk és egyáltalán kívánjuk-e befolyásolni.

Azt nem állíthatjuk, hogy a hatalom, a tudomány eltitkolta vagy elferdítette volna ennek a demográfiai változásnak legfontosabb jellemzőit mérő információkat. Ettől a ténytől azonban meg kell különböztetni azt, hogy a tudomány mikor, milyen mélységig tárta fel a demográfiai folyamatok lényegi jellemzőit. Kiemelendő, hogy a magyar demográfiának ezen a téren vannak érdemei és regisztrálható a fejlődése. Ez azonban azt is jelenti, hogy korábban - az 1950-es, 1960-as években - nem rendelkezünk bizonyos összetettebb és finomabb mérő-számokkal. /Utalok itt a longitudinális vizsgálatokra, a kohorsz elemzésekre, a területi halandósági táblákra stb./ Magától érthető tehát, hogy akkor a népesedési vitát olykor - akarva-akaratlanul durva, nem hamis, csak tudományosan nem egészen korrekt - információkra alapozták, nemcsak a laikusok, hanem olykor még a szakemberek is. Mindjárt hozzáteszem, hogy a finomabb információk és mérőszámok technikáját és tartalmát ma már meghatározott szellemi szinten mindenki elsajátíthatja és megértheti. Nem szakrális tudomány tehát a demográfia, amelyben egy közíró csak tetszeleghet, de nagy valószínűséggel

nem értheti. Az intuíción és a matematika egyébként sem zárják ki egymást.

Az alapinformációktól azonban megkülönböztetendők azok az analízisek, amelyek a demográfiai jelenségek faktorait, okait, következményeit és összefüggéseit kívánták megragadni és ezek alapján népesedési helyzetünket magyarázni vagy módosítani. Köztudott - különböző szerzők is rámutatnak arra -, hogy a magyar demográfia, de általában a demográfia sem tudja a tudományos teljesség igényét kielégítő módon megmagyarázni a népesedési jelenségeket, sem a múltban, sem a jelenben; várhatóan a jövőben sem. Érthető tehát, hogy a népesedési elmélet is kevésbé kialakult.

Mivel sem mikroszinten lejátszódó generatív jellegű döntések mechanizmusát nem ismerjük pontosan, sem pedig a populáció, valamint a gazdaság-társadalom-kultúra kölcsönös egymásra hatását - minden népesedési vitában, és nemcsak Magyarországon! - az objektív tények és magyarázatok mellett hitek, meggyőződések, személyes élmények, kulturális-neveltetési hagyományok, egyéni vagy csoport érdekek jelennek meg, ütköznek össze. Másként fogalmazva a népesedési jelenségekről szóló kvantitatív információkat, valamilyen az előbb felsorolt indíttatásból mi látjuk el kvalitatív jelzőkkel. Példaképpen: a sok vagy a kevés, a kicsi vagy a nagy, a szoros vagy a tág önmagában még se nem jó se nem rossz, se nem káros, és se nem hasznos.

A népesedésről szóló vitát tehát szükségszerűen olyan vákuumnak minősíthetjük, amelyet a tudomány nem tudott feltölteni és így - helyette! - természetesen sokan különféle standardokról indulva kompetenciájukba akartak-akarják vonni. Ez az arisztokratikusnak hangzó megállapítás a vita társadalmi, politikai jelentőségéből, elemzésének intellektuális rangjából semmit sem von le, csupán a rideg tényeket rögzíti.

Ilyen körülmények között törvényszerű, hogy a szakemberek mellett, vagy rajtuk kívül éppen az írók játszó a népesedési viták főszerepeit. Társadalmi kompetenciájuk van erre, nem azért, mert a nemzet lelkiismeretei, hanem azért, mert igen alkalmasak a kultúrák, a hagyományok, a hitek, a világnézetek, zseniális intuíción, ha kell célzott, demográfiai tartalmú verbális megjelentetésére. Azaz én nem

tartom különösnek, kárhoztatandónak pedig egyáltalán nem, hogy írók is foglalkoznak a népesedési kérdésekkel. A világirodalom is szolgáltat erre példát, Voltaire-t és Rousseau-t idézem. Nem magyar specialitás tehát ez a jelenség, közép-európai hagyomány.

2. Népesedési vitáink másik objektív jellemzőjének tartom, hogy egy demográfiai korszakváltás határán zajlottak és zajlanak le, abban az időszakban, amikor Magyarországon feltehetően befejeződött az első demográfiai átmenet korszaka és megindultunk a második demográfiai átmenet időszakába. Az utóbbinak még természetesen nem látjuk minden jegyét és jellemzőjét.

Ez a korszakváltás olyan demográfiai képleteket produkált, amelyeket korábban csak krízisek idején jegyeztek fel. Nem kívánom részletezni, csak körvonalazom, hogy ezt a váltást a mai demográfia és szociológia miként magyarázza, mert úgy érzem, hogy abból a partikularitásból ki kell lépünk, amely jellemzi a magyar népesedési vitákat. Nem a néptanítói szerepben tetszelgem, de ezt a területet a vita lényegéhez tartozónak vélem:

a/ Mindenekelőtt megállapítható, hogy Magyarországon is kialakuló összeurópai demográfiai jelenséggel állunk szemben. Valószínű tehát, hogy a delegitimálási törekvések vagy szándékok alig tarthatók. A kialakult demográfiai folyamatok tehát nem a jó vagy a rossz úton járó szocializmus kísérő jelenségei.

b/ A mai tudományos irodalom több tényszerű vizsgálat alapján hajlik arra, hogy a demográfiai jelenségekben valószínűleg meghatározó szerepet játszanak a tudati-kulturális elemek, az értékrendek, ezeknek változása; olyan tényezők is mint a vallás, a társadalmi, családi szerepek funkciójának átalakulása; azaz csupa olyan tényező, amely nem a materiális szintet vagy viszonyokat jellemzi. Nem kétséges, hogy mindezek a tényezők valahol az anyagi-technikai fejlődésben gyökereztek és gyökereznek és ezeket a társadalom transzformálta szociokulturális faktorokká, természetesen nem tudatosan működő, racionalitáson alapuló tényezőkké.

Ennek megfelelően jelentős kutatók és társadalomtudósok jutottak el arra az álláspontra, hogy ha a kedvezőnek alig tekinthető

demográfiai folyamatokat módosítani kívánjuk, akkor gondolnunk kell az előbb felsorolt faktorok transzformálására is. Ezek a kutatók, amint el is várható tőlük, nem szórtak bibliai átkokat az önző, a hedonikus, a rövidlátó, a jövőt szem előtt tévesztő családokra és rétegekre. Nagyon jól tudták ugyanis, hogy ez a prófétai magatartás semmire se jó. Magyarországon e viták során néha erről megfeledkeztünk.

Azt is hangsúlyoznom kell, hogy az előbb aposztrofált európai demográfusok és szociológusok nem sorolhatók a hazai értelmezés szerinti "népiesek" közé. Az lehet, hogy a népi írók hagyományai diktálják a demográfiai folyamatok "káros" tudati elemeinek kárhoztátását, de nem szükségszerű, hogy csak a "népiesek" jussanak el erre az álláspontra. Megjegyzem egyébként, hogy nem véletlen, hogy több társadalomtudomány képviselői, így például a "Budapesti Iskola" is a család, a nemek viszonyának, új formációinak funkcionális és tartalmi változását kezdte feszegetni.

Ezzel kongruál, hogy a második demográfiai átmenet kezdetén megváltoztak a népesedéspolitikáról vallott és gyakorlott korábbi állásfoglalások. Európában ma már nagyrészt nem népesedéspolitikáról beszélnek, hanem család és gyermekvédelemről, gyermek-párti társadalomról, politikáról stb. E mögött a szóhasználat-változás mögött az is ott rejtőzik, hogy a korábbi, az első demográfiai átmenet idején kiformálódott népesedéspolitikai célkitűzéseket és eszközrendszerüket felülvizsgálják. Egyértelműen aláhúzzák ugyanis, hogy ma már a mikroszinten biztonságosan működő generatív gyermekvállalási hajlandóságot nem lehet marginális szociálpolitikai segélyrendszerrel és némi jövedelmi redisztribúcióval befolyásolni, esetleg rekonstruálni.

Kénytelenek elfogadni azt a tényt, hogy Európában az utóbbi 30-50 évben egy olyan társadalmi-gazdasági formációban élnek az egyes nemzetek, vagy haladnak efelé, amelyben a mikroszintű demográfiai magatartás tartós ellentmondásban van e társadalmak újratermeléséhez vagy szintenmaradásához kívánatos makroszintű demográfiai szükségletekkel. Keresik tehát azokat a demográfiai, szociológiai, politológiai, társadalompszichológiai, közgazdasági elemeket, amelyek ennek a feszültségnek a feloldására vezethetnek. Egy új népesedéspolitika keresése folyik Európában és e körül összpontosulnak a határain-

kon kívüli népesedési viták. Ezek a viták a kívánatos jövő felé vezető utat keresik, ez fő irányultságuk.

c/ A második demográfiai átmenet népességcsökkentő hatását, kilátásait és instabil demográfiai képleteit senki sem üdvözli ma Európában. Nem úgy vetik fel a kérdést, hogy kevesen de jól, vagy sokan, de rosszul éljünk a jövőben, hanem úgy, hogy lehet-e kevesen jól élni. Még a legoptimistábbak is úgy nyilatkoznak: a népességcsökkenés a távlatban csak akkor nem vezet válsághoz, ha kitaláljuk az adaptáció eszközeit. Ennek megfelelően megváltozott a pronatalista jelző íze. Más célzata, tartalma van ma, mint abban a korszakban, amikor a demográfiai robbanás vagy az enyhe demográfiai szaporulat korszakában éltünk. Úgy gondolom, hogy a jelenlegi magyar pronatalisták és a tegnapi pronatalisták nemzeti és nacionalista gondolatvilága közé nem tehető egyenlőség-jel. A címke tehát megmaradt, de a tartalma, a pronatalizmus társadalmi funkciója, célja megváltozott.

3. A népesedési vita harmadik objektív tényének minősítem, hogy a hatalomnak, a második világháború után, a hivatalos ideológiának tulajdonképpen nem volt népesedési nézete csak időleges, általában sikeresnek nem mondható és pragmatista népesedéspolitikai programja. Nem is örökölhettük népesedési nézeteket a hivatalos ideológiára, mert a baloldali pártok második világháború előtt messianisztikusan várták a demográfiai folyamatok változását, jobbra fordulását a gazdasági-társadalmi forradalomtól.

A liberális, szociáldemokrata rétegek pedig elsüllyedtek a neomalthusianizmusban, vagy a mindennapok kisszerű gondjaiban. A második világháború után a mennyiségi és szubjektív politikai törekvések a népesedéspolitikára is rányomták bélyegüket. Az 1953. évi kudarccal azonban óvatosságot diktált és ugyanakkor az antinatalizmus sem volt beilleszthető a dinamikusan fejlődő szocialista társadalomról faragott képbe. A pronatalizmus mögött pedig ott leselkedtek az enyhe nacionalizmus fertőző gócait is hordozó "népiesek". Mindez a nemzeti tudat zavarának kellős közepén alig feloldható dilemmát idézett elő a hivatalos ideológiában.

A népesedési vita tartalmát, menetét, koreográfiáját tehát az is meghatározta, hogy a hivatalos ideológia zavarban volt, nem

volt saját népesedési ideológiája, vagy másképp: a népesedés vonulata nem volt eleme a hatalom ideológiájának. Nem véletlen és erre a szerzők is rámutatnak, hogy a hivatalos vagy a félhivatalos népesedési beszédmodor oly sokszor szintelen és szagtalan.

Úgy vélem, hogy némiképp átléptem a lektorok szokásos vélemény-nyilvánításának szabályait. Ezt pótlendő egyetértek:

- a szerzők tématagolásával;
- a viták belső korszakolásával;
- a viták legfontosabb mondanivalójának megjelenítésével;
- a viták környezetének leírásával;
- annak hangsúlyozásával, hogy a viták elsődlegesen politikai és delegitimizációs célzatúak voltak;
- annak kiemelésével, hogy nincsen mindig vita, időnként csak "nem beszélnek vissza", vagy nem egyforma súlyú, szervezettségű "frontok" alakulnak ki;
- annak megállapításával, hogy az idők folyamán a vitában összemosódnak és taktikai kérdésekké válnak a tradicionális értékrendek, a népi-nemzeti sors tematikának és a normatív szocialista értékrend kategóriáinak és érveinek felvonultatásai.

A további kutatásokban fontosnak, lényegesnek tartom ugyanakkor a tényleges demográfiai folyamatok és elemzések nagyobb hangsúllyal való kezelését, részletesebb kibontását. Ugyanakkor a szituatív szemléletmód általánosabb alkalmazása nyomán teljesebbé megérthetnénk, feltárhatnánk a viták alapjait, a demográfiai források, tények, elemzések, tézisek szerepét és szerephiányait, a viták gondolatmeneteit és végül jobban megérthetnénk talán a résztvevők érzelmeit is.

Mindent összevetve a szerzők munkáját igen eredményesnek, olyan interdiszciplináris szellemi erőfeszítésnek minősítem, amely lényegesen előrevihetik a népesedési viták megértését, szerepük tudományos feltárását, a jövőbeni kutatások megalapozását.

Budapest, 1988. május 12.

/Dányi Dezső sk./